

Historical Analysis of the Economic Activities of Kurdistan's Jews from the Constitutional Revolution to the End of Reza Shah's Reign

Nahie Sanginabadi^{*}, Seyed Mohammad Sheikh-Ahmadi^{}**

Kaivan Shafei^{*}**

Abstract

Throughout its history, Kurdistan has served as a locus of coexistence and interaction among diverse ethnic groups, religions, and sects. Although Jews constituted a small segment of the region's population, they played a significant role in its social and economic developments. Improvements in their social conditions and legal status facilitated broader participation in trade, commerce, and regional economic networks, even as their activities remained continually shaped by relations with the central government, interactions with foreign states, and ties to the Muslim majority in the area. Drawing on archival sources and historical data, this study adopts a descriptive-analytical approach to examine the economic activities of Kurdistan's Jews from the Constitutional Revolution to the end of Reza Shah's reign, analyzing the factors behind their successes or constraints. The findings reveal that Kurdistan's Jews succeeded in establishing a robust position within the regional economy, emerging as prominent merchants in commercial networks spanning Iran, the Ottoman Empire, and Mesopotamia. Their selection of occupations with lower social sensitivity, adept management of structural limitations, and strategic

^{*} PhD candidate of History of Iran, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran, nahie.sanginabadi@iau.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran (Corresponding Author), M.sheikhahmadi@iau.ac.ir

^{***} Assistant Professor, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran, Kaivan.shafei@iau.ac.ir

Date received: 04/09/2025, Date of acceptance: 28/09/2025

capitalization on emerging opportunities stand out as the primary drivers of their economic achievements.

Keywords: Kurdistan, Jews, Qajar, First Pahlavi, economic activity.

Introduction

The Jewish communities of Iranian Kurdistan, whose primary centers were located in Sanandaj, Bijar, and Saqqez, occupied a distinctive social and economic position within the urban and regional fabric. Their livelihoods were shaped by a confluence of factors, ranging from religious restrictions to the mountainous geography and the fluctuating relations between local Kurdish rulers and the central government. During the Qajar era, the enforcement of discriminatory regulations, such as prohibitions on entering certain “impure” occupations, severely limited their access to government positions. Nevertheless, these very constraints fostered the development of specialized skills and resilient livelihood networks. This study examines the historical evolution of the economic activities of Kurdistan’s Jews, situating it within the broader context of Iran’s economic transformations and intercommunal relations from the nineteenth century to the early twentieth century.

Materials and Methods

The research is grounded in a historical-analytical method and relies on archival documents. Primary sources include files held at the National Archives of Iran (SAKMA and KAMAN collections), reports from the Ministry of Finance, and contemporary newspapers such as *Kawkab-i Īrān*, *Majlis*, and *Ra‘d*. Secondary sources include travelogues by Polak, Rabino, and Nikitin, ethnographic reports, and economic studies pertaining to Iran. Data were thematically categorized to construct an overview of Kurdish Jewish occupations and their relations with administrative structures. A comparative approach was also employed to trace continuities and shifts between the Qajar era and the reign of Reza Shah.

Discussion and Results

The economic presence of Kurdistan’s Jews largely depended on petty trade and service occupations. Peddling (*pīla-varī*) was the most common means of livelihood, offering opportunities for daily interaction and connection with the Muslim society. Dyeing and cloth-selling indicated their technical expertise, although a heavier tax burden was often imposed on Jewish crafts. The production and sale of wine, despite

religious prohibitions, sustained a limited yet vital market for many families, despite constant risks of prosecution and punishment.

During Reza Shah's reign, the centralization of power and the abolition of certain anti-Jewish decrees opened new avenues for them. Jewish physicians and pharmacists—many trained through the Alliance Israélite network—played a significant role in advancing public health in Kurdish-inhabited cities. The expansion of informal trade, including the smuggling of gold, opium, and antiquities across permeable borders, reveals a dual pattern of minority participation in both the formal and shadow economies—a model already observable in the late Qajar period.

Jewish merchants, relying on their linguistic skills and transnational kinship networks, served as intermediaries between Kurdistan, Mesopotamia, and the Caucasus. Despite their small population, they played a pivotal role in the flow of goods and credit within local markets. Their petitions to the Majlis against heavy taxation further demonstrate an awareness of legal mechanisms and the emergence of a civic identity within the framework of Constitutionalism.

Conclusion

The economic history of Kurdistan's Jews offers a picture of marginal coexistence and adaptation. Although religious segregation confined them to certain occupations, it was within these very boundaries that they forged networks of trust, skill, and exchange. The advent of the Pahlavi era and the expansion of modernization, security, and education enabled a gradual path toward social mobility, despite the persistence of unequal structures. Their activities in petty trade, handicrafts, and regional commerce indicate the productive role that religious minorities played in Iran's urban and semi-urban economies. This study emphasizes the necessity of incorporating the economic experiences of minorities into the historiography of Iran's economic and social development.

Bibliography

Archival Sources

Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval No.: 9/14/1/27/158/2.

Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 1/2/28/124/4.

Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 15/1/20/41/4.

- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 39/1/20/41/4.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 21/1/39/151/5.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 28/1/39/151/5.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval No.: 50/1/12/100/5.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 13/1/36/23/6.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 25/1/35/36/8.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 17/1/35/36/8.
- Center for Documents of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM). Document Retrieval ID: 3/1/35/36/8.
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 11, File 13, 1324 AH: 28, 32 (1906–1907 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 26, File 5, 1324 AH: 250 (1906–1907 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 12, File 1, 1325 AH: 75, 115 (1907–1908 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 12, File 2, 1325 AH: 51, 55 (1907–1908 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 12, File 86, 1325 AH: 101 (1907–1908 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 16, File 11, 1325 AH: 19 (1907–1908 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 1, File 17, 1327 AH: 3 (1909–1910 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 24, File 25, 1328 AH: 1 (1910 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 56, File 2, 1330 AH: 11 (1912 CE).
- Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Documents and History. Carton 26, File 89, 1336 AH: 5 (1917–1918 CE).
- National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 12316/240.
- National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 21650/240.

157 Abstract

National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 23791/297.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 2642/293.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 27231/240.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 27514/297.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 2942/290.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 30953/240.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 3289/240.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 3939/232.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 426/296.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 4400/293.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 4410/240.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 5349/360.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 7816/360.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 7902/240.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 79962/240.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 8418/290.
National Library and Archives of Iran (SAKMA). Document ID: 9240/310.

Books, Journal Articles, and Dissertations

- Adamiyyat, Fereydun. 2009. *Ideology of the Iranian Constitutional Movement*. Vol. 1. Tehran: Payām. [In Persian]
- Aubin, Eugène. 1983. *Iran Today (1906–1907): Travelogue and Memoirs of Eugène Aubin, French Ambassador to Iran on the Eve of the Constitutional Movement*. Translated by Ali Asghar Saeedi. Tehran: Naqsh-i Jahān. [In Persian]
- Ayazi, Borhan. 1981. *Mirror of Sanandaj*. Tehran: Payām. [In Persian]
- Azari Shahrezaei, Reza. 2006. *Selected Documents on the Events of the Constitutional Revolution in Kurdistan and Kermanshah*. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Brauer, Erich. 1993. *The Jews of Kurdistan*. Completed and edited by Raphael Patai. Detroit: Wayne State University Press.
- Cherikof, Vasilii Ivanovich. 2000. *Travelogue of Monsieur Cherikof*. Translated by Abkar Masihi. Edited by Ali Asghar Omran. Tehran: Amir-Kabir. [In Persian]
- Cohen, Avraham. 1992. *The Jewish Community of Kermanshah (in the 19th and 20th Centuries, Iran)*. Jerusalem: The Hebrew University.
- Curzon, George N. 1983. *Iran and the Iran Question*. Translated by Gh. A. Vahid Mazandarani. Vol. 2. Tehran: Scientific and Cultural Publications Center. [In Persian]

- Farooghi, Omar. 1990. *History and Culture of Saqqez, Kurdistan*. Saqqez: Mohammadi. [In Persian]
- Haghshenas, Mohyeddin. 2005. *Shāra ka m Sana (My City Sanandaj)*. Tehran: Paniz. [In Persian]
- Heirat Sajjadi, Seyed Abdolhamid. 2015. *Old Sanandaj*. Sanandaj: Kurdistan. [In Persian]
- Issawi, Charles. 1990. *The Economic History of Iran in the Qajar Era*. Translated by Yaghoob Azhand. Tehran: Gostareh. [In Persian]
- James Wills, Charles. 1984. *Social History of Iran in the Qajar Era*. Edited by Jamshid Dodangeh and Mehrdad Niknam. Tehran: Toloo. [In Persian]
- Kamandi, Abbas. 2014. *Back Alleys of Sanandaj*. Sanandaj: Elmi College. [In Persian]
- Khalili, Eliya. 2003. *Memories of the Past: The Life and Fate of Kurdish Jews in Iran*. Tehran: Shirkat-i Kitāb. [In Persian]
- Lazarev, S. 1989. *Kīsha-yi Kūrd, 1890–1917 m*. Translated from Russian into Kurdish by Dr. Kavus Ghaftan. Baghdad: Maṭba‘at al-Jāhīz. [In Kurdish]
- Levy, Habib. 1960. *History of the Jews of Iran*. Vol. 3. Tehran: Kitābfurūshī-yi Yahūdā Barākhīm. [In Persian].
- Mardoukh Kordestani, Ayatollah Sheikh Mohammad. 2000. *Tārīkh-i Mardūkh*. Tehran: Kārang. [In Persian]
- Matthee, Rudi. 2005. *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500–1900*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Minorsky, Vladimir Fedorovich. 1992. “Sana (Sanandaj).” Translated by Mansour Goudarzi. *Chīstā* 9, nos. 6–7. [In Persian]
- Netzer, Amnon. 1999. *Padyavand: Research Journal on Iranian Jewry*. Vol. 3. Los Angeles: Mazda. [In Persian]
- Nikitin, Vasilii. 1999. *Kurd and Kurdistan: A Comprehensive Examination from Political, Sociological, and Historical Perspectives*. Translated by Mohammad Ghazi. Tehran: Niloofar. [In Persian]
- Polak, Jakob Eduard. 1889. *Polak’s Travelogue (Iran and the Iranians)*. Translated by Keikavoos Jahandari. 2nd ed. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Rabino, Hyacinth Louis. 2012. *Report on Trade and Society in the City and Province of Kermanshah in the Nineteenth Century*. Translated by Mohammadreza Hamzei. Kermanshah: Razi University. [In Persian]
- Razmara, Ali. 1941. *Military Geography of Iran: Kurdistan*. N.p. [In Persian]
- Rich, Claudius James. 2002. *Gah shī Rīch bū Kūrdistān (Rich’s Journey to Kurdistan)*. Translated by Mohammad Hama Baqi. Erbil: Aras. [In Persian]
- Sanandaji, Mirza Shokrollah. 1987. *Tuhfa-yi Nāširī dar tārīkh va jughrāfiyā-yi Kūrdistān*. Edited by Heshmatollah Tabibi. Tehran: Amir-Kabir. [In Persian]
- Sarshar, Homa. 1977. *The Jews of Iran in Contemporary History*. Vol. 2. California: Center for the Oral History of Iranian Jews. [In Persian]

159 Abstract

- Shamim, Ali Asghar. 1991. *Kurdistan*. Tehran: Modabber. [In Persian]
- Shams, Esmaeil. 2013. *Selected Documents from Kurdistan (First to Fifth National Consultative Assembly)*. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Soltani, Mohammad Ali. 1993. *Tribes and Clans*. Vol. 2. Tehran: Soha. [In Persian]
- Sūfī Salīm, Mullā Muḥammad Riḍā. 2013. *Tārīkh-i Kūrdistān*. Edited by Delara Mardoukhi. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Tavakoli, Mohammad Raouf. 2008. *Geography and History of Baneh, Kurdistan*. Tehran: Tavakoli. [In Persian]
- Teimoorzadeh, Mostafa. 2001. *Terror in Saqqez*. Edited by Shahbaz Mohseni. Tehran: Shirazeh. [In Persian]
- Tsadik, Daniel. 2003. "Foreign Intervention, Majority, and Minority: The Status of the Jews during the Latter Part of Nineteenth-Century Iran (1848–1896)." PhD diss., Yale University.
- Yazdani, Marzieh. 2001. *Documents of Archaeological Missions in Iran (1875–1966 CE)*. Tehran: National Archives of Iran. [In Persian]
- Zarei Mehrvarz, Abbas. 2006. "The Political and Social Conditions of Kurdistan from the Constitutional Revolution to the End of World War I." PhD diss., History, Shahid Beheshti University. Advisor: 'Aṭā' Allāh Ḥasanī. [In Persian]

Newspapers

- Kawkab-i Īrān*. 1918. Year 1, no. 57, 29 Jumādā al-Awwal 1336 AH (March 14, 1918). [In Persian]
- Tijārāt* (monthly). 1932. Year 3, nos. 29–30, vols. 5 and 6, Esfand 1310 SH (March 1932). [In Persian]
- Eqdam*. 1963. Year 2, no. 163, 5 Rabī' al-Awwal 1342 AH (September 18, 1963). [In Persian]
- Iran*. 1925. Year 9, no. 1823, 27 Ordībihešt 1304 SH (May 17, 1925). [In Persian]
- Ra 'd*. 1914. No. 7, 22 Muḥarram al-Ḥarām 1332 AH (February 9, 1914). [In Persian]
- 'Ālam-i Yahūd*. n.d. No. 38, 5 Sīvān 5076 (May 20, 1916). [In Persian]
- Shafaq*. 1922. No. 57, 11 Mordād 1301 SH (August 2, 1922). [In Persian]
- Haḥayyīm*. 1922. Year 1, no. 21, 7 Qaws 1301 SH (November 28, 1922). [In Persian]
- Tamaddun*. 1950. No. 26, 1 Sha'bān 1329 AH (July 20, 1950). [In Persian]
- Nīsān*. 1950. No. 1, 12 Mordād 1329 SH (August 3, 1950). [In Persian]
- Banī Ādam*. 1951. No. 10, 8 Āzar 1330 SH (November 29, 1951). [In Persian]
- Danial*. 1952. Year 1, no. 4, 8 Khordād 1331 SH (May 29, 1952). [In Persian]
- Bisotun*. 1959. Year 3, no. 182, 9 Sha'bān 1338 AH (April 20, 1959). [In Persian]
- Ershad*. 1916. Year 10, no. 831, 18 Shawwāl 1334 AH (August 12, 1916). [In Persian]
- Kermanshah*. 1930. Year 5, no. 243, 26 Bahman 1309 SH (February 15, 1930). [In Persian]

Kermanshah. 1930. Year 5, no. 244, 27 Bahman 1309 SH (February 16, 1930). [In Persian]

Majlis. 1910. Year 3, no. 118, 15 Jumādā al-Awwal 1328 AH (May 17, 1910). [In Persian]

Isrā'īl (weekly). 1946. Year 1, no. 3, 19 Ordībihesht 1325 SH (May 9, 1946). [In Persian]

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان از انقلاب مشروطه تا پایان دوره رضاشاه

نهیہ سنگین آبادی*

سید محمد شیخ احمدی**، کیوان شافعی***

چکیده

کردستان همواره در طول تاریخ محل همزیستی و تعامل اقوام و ادیان و مذاهب گوناگون بوده است. یهودیان، هرچند بخش کوچکی از جمعیت منطقه را تشکیل می‌دادند، نقش مهمی در تحولات اجتماعی و اقتصادی آن ایفا کردند. بهبود شرایط اجتماعی و وضعیت حقوقی آنان امکان مشارکت گسترده‌تر در تجارت، بازرگانی و شبکه‌های اقتصادی منطقه‌ای را فراهم ساخت، هرچند فعالیت‌هایشان همواره تحت تأثیر روابط با حکومت مرکزی، تعامل با دولت‌های خارجی و روابط با اکثریت مسلمان منطقه قرار داشت. این پژوهش با بهره‌گیری از منابع آرشیوی و داده‌های تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی، به بررسی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان از انقلاب مشروطه تا پایان دوره رضاشاه می‌پردازد و عوامل موفقیت یا محدودیت‌های آنان را تحلیل می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که یهودیان کردستان توانستند جایگاه مستحکمی در اقتصاد منطقه ایجاد کنند و به‌عنوان بازرگانان فعال در شبکه‌های تجاری میان ایران، عثمانی و بین‌النهرین نقش برجسته‌ای ایفا نمودند. انتخاب حرفه‌هایی با حساسیت اجتماعی کمتر، توانایی مدیریت محدودیت‌های ساختاری و بهره‌گیری از فرصت‌های نوظهور، از مهم‌ترین عوامل موفقیت اقتصادی آنان بوده است.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران، گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران،
nahie.sanginabadi@iau.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران (نویسنده مسئول)،
M.sheikhahmadi@iau.ac.ir

*** استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران،
Kaivan.shafei@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۶

کلیدواژه‌ها: کردستان، یهودیان، قاجار، پهلوی اول، فعالیت اقتصادی.

۱. مقدمه

یهودیان کردستان به واسطه شرایط جغرافیایی و ساختار منطقه‌ای، نه تنها در شهرهایی با جایگاه اقتصادی مهم سکونت داشتند، بلکه بخش قابل توجهی از آنان در روستاهای کردستان زندگی می کردند. حضور گسترده یهودیان در روستاها با اقتصاد شهری پیوند داشت؛ آنان غالباً در زمینه هایی همچون کشاورزی، صنایع دستی (به ویژه رنگرزی) و تجارت کالاهای محلی فعال بودند و محصولات خود را از طریق بازارهای شهری به فروش می رساندند. این پیوند اقتصادی موجب شد که جوامع یهودی روستایی و شهری در ارتباط تنگاتنگ قرار گیرند و نوعی شبکه مبادلاتی و فرهنگی میان روستا و شهر شکل گیرد که در پایداری اجتماعی و اقتصادی این جامعه نقش مهمی ایفا کرد.

از ابتدای دوره قاجار تا دوران سلطنت ناصرالدین شاه، کردستان با مرکزیت سنندج تحت حکومت والیان اردلان اداره می شد. این والیان توانسته بودند روابط متعادلی با شاهان قاجار برقرار کنند. با این وجود، سیاست های ناکارآمد اقتصادی و ضعف در مدیریت منابع ملی موجب می شد که مناطق محروم، از جمله کردستان، از توجه کافی برخوردار نباشند. در دوره های قاجار و پهلوی اول، یهودیان عموماً در زمره طبقات پایین اجتماعی و اقتصادی قرار می گرفتند و برای بهبود وضعیت خود تلاش بسیاری کردند. آن ها در این دوران موفق به کسب دستاوردهای مهمی در حوزه های اجتماعی و اقتصادی شدند. تأسیس مدرسه آلیانس در کردستان و نقش فعال آن ها در تجارت و بازرگانی به ویژه در ارتباط با شاهره غرب ایران به بین النهرین، شواهد روشنی از این تلاش هاست. با این حال، تعارضات مذهبی با مسلمانان باعث می شد که یهودیان در برخی موارد تحت فشارهای اقتصادی و روانی قرار گیرند.

دو پرسش فرعی مدنظر این پژوهش عبارت اند از:

۱. مهم ترین فعالیت های اقتصادی یهودیان کردستان چه بوده است؟
۲. این فعالیت ها چه تأثیری بر وضعیت اقتصادی و اجتماعی آن ها داشته است؟

۲. پیشینه پژوهش

تا کنون هیچ منبع یا پژوهش مستقلی به طور خاص به بررسی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان اختصاص نیافته است. کتاب‌هایی مانند یادی از گذشته‌ها نوشته الیه خلیلی و زندگی یهودیان بانه در دوره پهلوی اثر عزیز محمودی بیشتر بر جنبه‌های دیگر زندگی یهودیان کرد تمرکز دارند. همچنین، رساله‌ای با عنوان تاریخ اجتماعی کردستان (از مشروطه تا پایان پهلوی اول) نوشته مظهر ادوای، در بخشی به نقش اجتماعی و سیاسی اقلیت‌ها پرداخته است، اما همچنان نیاز به تحلیل دقیق‌تر در زمینه مسائل اقتصادی حس می‌شود.

مقاله «شکل‌گیری و عملکرد مدرسه آلیانس اسرائیلیت سنندج و واکنش‌ها به آن (۱۳۱۹-۱۳۲۸ق)» نوشته پرستو مظفری، محسن رحمتی و جهانبخش ثواقب عمدتاً به مسائل آموزشی تمرکز دارد و تنها اشارات محدودی به وضعیت اقتصادی جامعه یهودی سنندج دارد. به طور مشابه، مقاله «مجلس شورا و اقلیت‌های دینی در ابتدای قرن» اثر لئا دانیالی به حقوق قانونی و برخی محدودیت‌های اقتصادی کلیمیان ایران می‌پردازد، اما بررسی مستقلی از فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان ارائه نمی‌کند. بنابراین، شواهد موجود در منابع یادشده پراکنده است و پژوهش جامع درباره فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان هنوز انجام نشده است.

۳. روش تحقیق

این پژوهش از روش تاریخی-تحلیلی بهره می‌برد و بر اساس منابع دست اول و دوم، فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان را مورد بررسی قرار داده است. منابع دست اول شامل اسناد آرشیوی وزارت امور خارجه (استادوخ)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما) و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام) هستند. همچنین، روزنامه‌های دوره قاجار و پهلوی اول، خاطرات و سفرنامه‌ها و کتب محلی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. منابع دست دوم شامل کتاب‌ها، مقالات و رساله‌های پیشین است که زمینه تاریخی و اجتماعی یهودیان کردستان را پوشش می‌دهند. داده‌ها بر اساس نوع فعالیت اقتصادی (مانند تجارت، صنایع دستی، پزشکی، کشاورزی) و محل سکونت (شهری یا روستایی) دسته‌بندی شده و تعاملات اجتماعی و اقتصادی یهودیان با دیگر جوامع تحلیل گردیده است تا تأثیر فعالیت‌های اقتصادی بر جایگاه اجتماعی و اقتصادی آنان مشخص شود.

۴. پراکندگی جغرافیایی و جمعیتی یهودیان کردستان

در آغاز، پیش از پرداختن به فعالیت‌های اقتصادی یهودیان کردستان در عصر قاجار و پهلوی اول لازم است پراکندگی جغرافیایی، جمعیت و موقعیت اجتماعی آنان به اختصار بررسی شود. در این پژوهش، کردستان به عنوان منطقه‌ای در غرب ایران در دوره قاجار و پهلوی اول در نظر گرفته شده است. تمرکز بر شهرهای «سنندج، سقز، بانه و بیجار گروس» است، زیرا یهودیان در این شهرها فعالیت اقتصادی قابل توجهی داشته‌اند، هرچند در سایر شهرهای منطقه نیز حضور داشته‌اند.

یکی از عوامل اصلی که یهودیان را به مهاجرت به کردستان تشویق می‌کرد، موقعیت جغرافیایی و شرایط طبیعی و اقلیمی این منطقه بود. اوین در کتاب خود از مناطق کردنشین و نواحی شمال غرب ایران به عنوان سرزمین‌هایی حاصلخیز و آماده یادکرده که در طول تاریخ، پذیرای مهاجرت‌های گسترده گروه‌ها و اقوام مختلف بوده‌اند. او اشاره می‌کند که کلدانیان و یهودیان با عبور از دره فرات به این مناطق روی آورده‌اند. علاوه بر این، حمله مغول‌ها موجب ورود ترک‌ها به این نواحی شد و در دوران حملات تیمور لنگ، مسیحیان و یهودیان برای حفظ جان خود به کوه‌هایی پناه بردند که کردها در بلندای آن‌ها سنگر گرفته بودند (اوین، ۱۳۶۲: ۷۷).

بررسی تاریخی حضور و پراکندگی یهودیان نشان می‌دهد که هرچند از نظر جمعیت قابل قیاس با پیروان ادیان دیگری همچون مسیحیت و زرتشت نبوده‌اند، اما از لحاظ پراکندگی جغرافیایی روندی مشابه را طی کرده‌اند. به ویژه در منطقه کردستان، که از دیرباز محل سکونت گروه‌هایی از یهودیان بوده است، این پراکندگی را می‌توان در شهرهای کوچک و بزرگ مشاهده کرد. الگوی پراکندگی آنها به شدت با نقش برجسته تجارت و فعالیت‌های اقتصادی در زندگیشان مرتبط بود. بر همین اساس، شهرهای کلیدی واقع در مسیر راه‌های تجاری ایران در دوره‌های قاجار و پهلوی اول (همدان، کرمانشاه، سنندج) میزبان شمار بیشتری از یهودیان بودند. حضور یهودیان در مناطق مختلف کردستان، از شهرهای کوچک تا مناطق بزرگتر، همزمان هم بازتابی از فعالیت‌های پررونق تجاری آنان بود و هم نشانه‌ای از اهمیت اقتصادی این مناطق در دوران مذکور.

در منابع مختلف و سفرنامه‌ها، به سکونتگاه‌های یهودیان در کردستان اشاره شده است. در دوران قاجار، کردستان با مرکزیت سنندج شامل هفده یا هجده بلوک تحت نظر والی اردلان بود (سنندجی، ۱۳۶۶: ۲۰۴-۲۰۵؛ مردوخ، ۱۳۷۹: ۳۷۱). یهودیان در محله‌های

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیة سنگین آبادی و دیگران) ۱۶۵

خاصی از شهرهای سنندج، بانه، بیجار، گروس، سقز، کامیاران و روانسر زندگی می کردند (لوی، ۱۳۳۹، ج ۳: ۸۰۷).

حضور یهودیان در کردستان از دوران باستان آغاز شده است، اگرچه این حضور با ابهاماتی همراه است و منابع موجود امکان بررسی دقیق آن را به طور کامل نمی دهند. شواهد نشان می دهند که شلمانصر، پادشاه آشور، جمعی از یهودیان را به صورت اجباری به این منطقه کوچ داد و در منابع تورات نیز اشاره هایی به سکونت اسرائیلیان در بخش هایی از کردستان آمده است (تورات، کتاب دوم، باب ۱۷، آیه ۵). عوامل جغرافیایی، طبیعی و امنیتی موجب شد که گروه های یهودی در طول تاریخ در شهرها و روستاهای کردستان ایران سکونت یابند (اوبن، ۱۳۶۲: ۷۷؛ خلیلی، ۱۳۸۲: ۴).

اطلاعات دقیقی درباره جمعیت یهودیان کردستان از دوره آغامحمدخان قاجار تا پهلوی اول در دسترس نیست و آمارهای موجود معمولاً تخمینی اند. نوشته های سفرنامه نویسان و گزارش های آژانس آلیانس جهانی یهودیان (Alliance Israelite Universelle) منابعی برای برآورد جمعیت و پراکندگی آنها محسوب می شوند، هرچند دقت این داده ها به دلیل اتکا به مشاهدات شخصی و عدم دسترسی به اصل گزارش ها محدود است. برای دسترسی به اطلاعات بیشتر درباره وضعیت جمعیتی و اجتماعی یهودیان ایران و کردستان می توان به آثار پژوهشگرانی مانند الیه خلیلی، آمنون نصر، هما ناطق و سایر نویسندگان یهودی مراجعه کرد.

جمعیت یهودیان کردستان در فاصله زمانی اوایل دوره قاجار تا پایان حکومت پهلوی اول با نوسانات قابل توجهی روبه رو بوده است. یکی از سیاحان که در اوایل دوران قاجار، حدود سال ۱۸۲۰ میلادی/ ۱۱۹۸ شمسی، از سنندج دیدن کرده است، تعداد خانواده های یهودی ساکن این شهر را ۲۰۰ خانوار برآورد کرده است (ریچ، ۲۰۰۲: ۱۹۸).

رابی داوید (Rabbi David) از خاندان هلیل که در سال ۱۸۲۷ میلادی/ ۱۲۰۵ شمسی، هم زمان با دوران حکومت فتحعلی شاه، به ایران و به ویژه مناطق کردستان سفر کرده بود، در نوشته هایش به جمعیت یهودیان کردستان اشاره کرده است. او در توصیف مسیر خود می گوید: «از سلیمانیه به بانه رفتم. راه دشوار و خطرناکی بود. حکومت این منطقه زیر نظر عباس میرزا قرار داشت و تنها ده خانواده یهودی فقیر در آنجا زندگی می کردند.» همچنین، رابی داوید به یهودیان سقز نیز اشاره کرده و جمعیت آنان را حدود ۱۵ خانواده برآورد کرده

است. او همچنین از وجود ۲۵ خانوار یهودی در بیجار گروس خبر داده است (لوی، ۱۳۳۹، ج ۳: ۵۵۲ و ۵۶۰).

در دوره ناصرالدین شاه، اطلاعات دقیقی از جمعیت یهودیان کردستان وجود ندارد. با این حال، در سال ۱۸۵۱ میلادی / ۱۲۲۹ شمسی، هیأتی روسی به رهبری مسیو چریکف (Monsieur Cherikoff) به سنج سفر کرد. آن‌ها جمعیت شهر را حدود ده هزار نفر اعلام کردند که صد خانوار آن یهودی بودند (چریکف، ۱۳۷۹: ۱۸۳).

در سال ۱۹۰۱ میلادی / ۱۲۷۹ شمسی، مسیو باسان (Bassan)، مدیر مدرسه آلیانس در سنج، گزارشی از افزایش جمعیت یهودیان کردستان ارائه داد. او آمار زیر را منتشر کرد: یهودیان سنج ۴۸۰ خانوار با جمعیتی بالغ بر ۱۹۰۰ نفر؛ یهودیان بانه، ۶۰ خانوار با ۴۰۰ نفر جمعیت؛ سقز، ۱۸۰ خانوار با تعداد ۱۰۰۰ نفر؛ و بیجار، ۴۵۰ خانوار با جمعیتی حدود ۹۰۰ نفر. باوجود این افزایش جمعیت، او شرایط زندگی این جوامع را نامطلوب توصیف کرد (لوی، ۱۳۳۹، ج ۳: ۸۰۷-۸۰۸). در اواخر دوره قاجار و در سال ۱۹۱۸ میلادی / ۱۲۹۶ شمسی، جمعیت یهودیان سنج به ۵۰۰ خانوار رسیده بود (مینورسکی، ۱۳۷۱: ۷۵۱).

در دوره پهلوی اول، جمعیت یهودیان دستخوش تغییراتی شد، اما متأسفانه همانند دوره قاجار، آمار دقیقی از این جمعیت در دسترس نیست. در ابتدای دوران پادشاهی رضاشاه، جمعیت یهودیان کردستان در شهر سنج به حدود ۳۳۰ نفر کاهش یافت (ساکما، شناسه سند ۲۹۰/۸۴۱۸). در شهر بانه، ۲۵ خانوار یهودی، در سقز ۱۳۰ خانوار و در بیجار ۵۰ خانوار یهودی عمدتاً در محله‌هایی متمرکز زندگی می‌کردند (رزم‌آرا، ۱۳۲۰: ۲۴). این تعداد در مقایسه با جمعیت یهودیان همدان، کرمانشاه و سایر شهرهای دیگر بسیار کمتر بود. به‌مرور زمان نیز، جمعیت یهودیان این منطقه در تمامی نقاط کردستان کاهش یافت.

۵. اوضاع سیاسی و اجتماعی یهودیان

یهودیان کردستان در دوره قاجاریه ویژگی‌هایی متفاوت با دیگر جوامع یهودی ایران داشتند و بررسی آنان علاوه بر جنبه‌های اجتماعی و سیاسی، از نظر هویت دینی و قومی نیز اهمیت دارد. شرایط خاص آنان ناشی از هم‌زیستی با جمعیت عمدتاً سنی، پیروی از مشایخ و اهل تصوف و زندگی در کنار عشایر کوچ‌رو بود. در مقایسه با یهودیان مناطق شیعه‌نشین، یهودیان کردستان بیشتر با جوامع کوچک و پراکنده تعامل داشتند و این محدودیت‌ها

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیہ سنگین آبادی و دیگران) ۱۶۷

موجب شد قدرت و نفوذ اجتماعی و اقتصادی آنان کمتر باشد (زارعی مهرروز، ۱۳۸۵: ۱۹۵).

اگرچه نگاه برخی کردها به یهودیان همراه با نوعی تحقیر بود، این مسئله بیشتر ناشی از تصورات اجتماعی و نقش اقتصادی آنان بود تا دلایل مذهبی یا نژادی (نیکیتین، ۱۳۷۸: ۱۱۹)، هرچند گاه به دلیل سوءبرداشت‌های سیاسی، دینی یا اجتماعی مورد حمله قرار می‌گرفتند (Brauer, 1993: 206).

تنش‌های مذهبی یکی از ویژگی‌های برجسته دوران قاجار بود. اگرچه در این دوره، احکام رسمی علیه یهودیان از سوی حکومت قاجار مانند عصر صفوی صادر نشد، اما آزار و اذیت یهودیان به دستور برخی شخصیت‌های محلی امری رایج بود. ازجمله قوانینی که بر یهودیان اعمال می‌شد، پرداخت مالیات اضافی با عنوان جزیه بود (لوی، ۱۳۳۹، ج ۳: ۴۵۸). دیگر اینکه آن‌ها اجازه نداشتند در بازار حجره‌ای داشته باشند. اگرچه می‌توانستند از مسلمانان خرید کنند، اما مسلمانان از خرید از یهودیان منع شده بودند. همچنین، یهودیان نباید در روزهای بارانی در خیابان‌ها ظاهر می‌شدند (Tsadik 2003.401-403؛ هفته‌نامه ایسرائیل، ۱۳۲۵ ش، س اول، ش ۳: ۴).

بر اساس گزارش ویلز (Wells) (۱۳۶۳: ۳۱۶)، یهودیان کردستان عمدتاً در مشاغل محدود و کم‌درآمد فعالیت می‌کردند و امکان دسترسی به حرفه‌های پرنفوذ و پردرآمد برای آنان فراهم نبود. ورود به املاک و اماکن متعلق به مسلمانان نیز برایشان ممنوع بود. آنان ملزم به زندگی در محله‌های خاص بودند، سقف خانه‌هایشان باید کوتاه ساخته می‌شد (تنصر، ۱۹۹۹، ج ۳: ۱۷۲). برای تشخیص از دیگران نیز موظف بودند وصله‌ای به نام «وصله‌ی جهودی» بر لباس‌هایشان بدوزند (کرزن، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۹۲).

این قوانین در برخی شهرها مانند همدان به طور کامل و در برخی دیگر، مانند کرمانشاه و کردستان، به شکلی نسبی اجرا می‌شدند، زیرا میزان نفوذ مقامات محلی، جمعیت و ساختار اجتماعی هر شهر، و همچنین روابط یهودیان با جوامع مسلمان متفاوت بود. قوانین تبعیض‌آمیز علیه یهودیان ابزاری مؤثر برای مجبور کردن آن‌ها به پذیرش اسلام بود. با مسلمان شدن یک یهودی، وی تمامی میراث خانواده را به ارث می‌برد و سایر اعضای خانواده از حق ارث محروم می‌شدند (استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۲، ۱۳۲۵ ق، ۵۵؛ صوفی سلیم، ۱۳۹۲: ۵۴).

اعمال برخی محدودیت‌ها سبب شد که یهودیان برای حفاظت از خود در برابر خشونت‌های احتمالی از سوی حکومت مرکزی یا مقامات محلی، تابعیت کشورهای خارجی مانند روسیه، انگلستان یا حتی عثمانی را بپذیرند (ساکما، شناسه سند: ۳۶۰/۵۳۴۹؛ ۳۶۰/۷۸۱۶؛ ۲۹۳/۴۴۰۰).

این موضوع تنها بخشی از جنبه‌های زندگی آن‌ها را شامل می‌شد. شیوه زندگی اجتماعی و اقتصادی یهودیان در کردستان تا حد زیادی به رفتار و نگرش دینی حاکمان و علما وابسته بود. در صورتی که حاکم اهل تسامح می‌بود، یهودیان در محیطی امن‌تر و آرام‌تر زندگی می‌کردند (سنندجی، ۱۳۶۶: ۱۸۰). در ابتدای دوره قاجار، مسئولیت نظارت بر امور یهودیان و جمع‌آوری مالیات از آن‌ها بر عهده یکی از بزرگان محلی بود (استادوخ، کارتن ۱۱، پرونده ۱۳، ۱۳۲۴ ق: ۲۸)؛ اما با شکل‌گیری نهاد کارگزاری^۱ در کردستان، این وظایف به این نهاد واگذار شد (استادوخ، کارتن ۱۶، پرونده ۱۱، ۱۳۲۵ ق: ۱۹). یهودیان در ازای پرداخت مالیات، انتظار داشتند که اداراتی مانند نظمی، کارگزاری و مالیه در مواجهه با مشکلات و حوادث از آن‌ها حمایت کنند (استادوخ، کارتن ۲۶، پرونده ۸۹، ۱۳۳۶ ق: ۵).

در دوره حکومت امیرنظام گروسی (۱۲۰۱-۱۲۷۸ ش) در کردستان، بر اساس کتابچه‌های مالیاتی، یهودیان موظف به پرداخت ۱۱۰ تومان مالیات بودند؛ اما پس از این دوره، حکام و مباشرین به طور خودسرانه اقدام به افزایش این مبلغ کردند تا جایی که مالیات یهودیان به ۲۰۰ تومان رسید (استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۸۶، ۱۳۲۵: ۱۰۱). علی‌رغم پرداخت این مالیات سنگین، آنچه اعتراض یهودیان را برمی‌انگیخت، دریافت مبالغ اضافی و ناعادلانه بود. آن‌ها بارها از اداره مالیه یا وزارت امور خارجه خواهان رسیدگی به این مسئله شدند. هرچند وزارت امور خارجه گاه کارگزاران متخلف را به دلیل اخذ مالیات اضافی بازخواست می‌کرد (استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۲، ۱۳۲۵ ق: ۵۱)، ولی این پیگیری‌ها تأثیر قابل توجهی بر وضعیت مالیاتی ایجاد نمی‌کرد.

این فشارهای مالی تا جایی پیش رفت که برخی از یهودیان دیگر قادر به ادامه کسب و کار خود نبودند و ناچار شدند برای فرار از مالیات‌های سنگین و اضافی دست به مهاجرت یا ترک محل زندگی خود بزنند (استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۱، ۱۳۲۵ ق: ۷۵).

با ظهور نظام مشروطه، تغییرات سیاسی و اجتماعی یهودیان به تدریج آغاز شد، اگرچه برخی تحولات فرهنگی و آموزشی، مانند تأسیس مدارس آلیانس، پیش از مشروطه رخ داده

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیہ سنگین آبادی و دیگران) ۱۶۹

بود (روزنامه عالم یهود، ۵۰۷۶ ع، ش ۳۸: ۶۳۲ و ۶۳۸). در دوران پس از مشروطه، یهودیان در مجلس اول نماینده‌ای نداشتند و تنها در مجلس دوم نماینده‌ای برای آنان تعیین شد، که نشان‌دهنده محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی جامعه یهودیان در این دوره است. علاوه بر این، حمایت سازمان‌های خارجی، انتشار نشریات ویژه یهودیان و تشکیل انجمن‌های صهیونیستی، به تدریج زمینه‌ساز تحولات فرهنگی و اجتماعی مثبت برای این جامعه شد (نیسان، ۱۳۲۹ ش، ش ۱: ۸؛ روزنامه بنی‌آدم، ۱۳۳۰ ش، ش ۱۰: ۱-۳).

تا پیش از قدرت‌گیری رضاشاه، یهودیان همچنان با مشکلات زیادی دست‌وپنجه نرم می‌کردند. در کردستان، افراد شرور از هر فرصتی برای حمله به اموال یهودیان استفاده می‌کردند. در یکی از موارد، وقتی یک یهودی در برابر درخواست پول مقاومت کرد، او را کشتند و مغازه‌اش را غارت کردند (استادوخ، کارتن ۲۴، پرونده ۲۵، ۱۳۲۸ ق: ۱).

در دوران بروز فتنه و آشوب در کردستان، یهودیان نیز همانند سایر مردم گرفتار شرایط سخت و دشواری می‌شدند. در سال ۱۹۱۱ میلادی/ ۱۲۸۹ شمسی، سالار الدوله (۱۲۶۰-۱۳۳۸ ش) نواحی غربی ایران به ویژه کردستان را به مرکز حملات و عملیات خود تبدیل کرد (روزنامه تمدن، ۱۳۲۹، ش ۲۶: ۳). در کنار اقداماتی که سالار الدوله علیه مردم کردستان انجام داد، سه بار از یهودیان مالیات گرفت. یهودیان در اعتراض، در عریضه‌ای نوشتند که: «... داد و مظلومیت خود را به تمام دنیای تمدن عرضه خواهیم داشت که بدون قانون و امر دولت می‌خواهند در کردستان بدعت تازه‌ای برای این جماعت غارت‌شده بگذارند» (استادوخ، کارتن ۵۶، پرونده ۲، ۱۳۳۰ ق: ۱۱؛ شهرضایی، ۱۳۸۵: ۱۲۹-۱۳۳).

در دوران جنگ جهانی اول و قحطی‌های هم‌زمان، یهودیان کردستان مانند سایر مردم تحت فشارهای شدید اقتصادی و امنیتی قرار گرفتند؛ کمبود غذا، غارت خانه‌ها و بازارها، و خشونت‌های محلی و نظامی بخش جدایی‌ناپذیر زندگی آنان بود. روابط یهودیان با روس و انگلیس نیز پیچیده بود: وعده حمایت این قدرت‌ها گاه موجب تنش با کردها شد و برخی گروه‌های محلی از آشفتگی سیاسی برای اذیت و آزار یهودیان بهره‌برداری کردند (توکلی، ۱۳۸۷: ۱۷۸؛ روزنامه ارشاد، شماره ۸۳۱، سال دهم، ۱۸ شوال ۱۳۳۴: ۳).

در سال ۱۳۰۱ شمسی نیز گروهی از یهودیان سقز به اقبال‌السلطان (۱۲۴۵-۱۳۲۰ ش)، نماینده سقز و بانه در مجلس، شکایت کردند. آن‌ها اعلام کردند که پس از خسارات فراوان وارده از سوی ایل شکاک و اهالی بانه و یک سال دوری از خانه‌های خود، هنگام بازگشت

با مطالبه پنج هزار تومان مالیات از سوی اداره مالیه مواجه شده‌اند که فشار بیشتری به آن‌ها وارد آورد (کمام، شناسه بازیابی سند: ۴/۴۱/۲۰/۱/۳۹؛ آذری شهرضایی، ۱۳۸۵: ۲۷۲-۲۷۵). دوران سلطنت رضاشاه با تحولاتی بزرگ در آزادی و رفاه یهودیان همراه شد. تغییرات اساسی در نظام قضایی و آموزشی، یکسان‌سازی پوشاک، تشکیل ارتش منظم و روند کشف حجاب، موجب شد تا این جامعه بتواند بهبودهایی را در جایگاه اجتماعی و وضعیت زندگی خود تجربه کند (سرشار، ۱۹۹۷، ج ۲: ۳۰). از سوی دیگر، گسترش پایتخت و الزامات تجاری ناشی از مقررات بازرگانی باعث شد که تعداد قابل توجهی از یهودیان شهرهای مختلف، به ویژه از سنندج، سقز و بانه به تهران مهاجرت کنند (لوی، ۱۳۳۹، ج ۳: ۹۶۳-۹۶۴).

در این دوره، یهودیان توانستند به تحصیلات عالی و برخی مشاغل دولتی دست یابند و همچنین موظف به خدمت سربازی شدند. برخی از جوانان یهودی به درجات افسری رسیدند و حتی وارد حرفه پزشکی شدند، مانند سرتیپ شکرالله امینی از سنندج که هم پزشک بود و هم در ارتش رضاشاه خدمت می‌کرد (Cohen, 1992, 19-20).

۶. مشاغل و فعالیت اقتصادی یهودیان

یهودیان کردستان به دلیل شرایط جغرافیایی در شهرهای مهم اقتصادی سکونت داشتند. در دوره قاجار، به دلیل تبعیض مذهبی، به مشاغل با منزلت پایین روی می‌آوردند. با این حال، بر خلاف دیگر نقاط ایران، در بازارهای کردستان پذیرفته شده بودند و به کسب و کار مشغول بودند. وجود بازار یهودیان نشان دهنده نقش اقتصادی و پذیرش اجتماعی آن‌ها در منطقه بود. آن‌ها در تعاملات عادی با مسلمانان نیز شرکت داشتند، وضعیتی مشابه کرمانشاه و همدان (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۰۹).

با این حال، حضور یهودیان در بازار به این معنا نبود که آن‌ها آزادانه می‌توانستند هر حرفه‌ای را انتخاب کنند. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، محدودیت‌هایی که در ارتباط با نجاست یهودیان از دیدگاه مسلمانان وجود داشت، آن‌ها را وادار می‌کرد به مشاغل مشخص و خاص بسنده کنند. به همین دلیل، اجازه فعالیت در مشاغلی که مستلزم تماس نزدیک یا اصطلاحاً "مرطوب" بودند، مثل نانوايي یا میوه‌فروشی نداشتند (زارعی مهرروز، ۱۳۸۵: ۱۹۶).

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیہ سنگین آبادی و دیگران) ۱۷۱

در دوره رضاشاه، یهودیان فرصت بیشتری برای فعالیت اجتماعی، فرهنگی و تجاری پیدا کردند و برخی در وزارتخانه‌ها استخدام شدند شوند (Cohen, 1992, 19-20). با این حال، محدودیت‌هایی برای رسیدن به مقامات بالاتر وجود داشت. در ادامه، مشاغل مهم یهودیان کردستان در این دوره بررسی می‌شود.

۱.۶ دوره‌گردی و پيله‌وری

یکی از مشاغل اصلی یهودیان کردستان، دوره‌گردی و پيله‌وری بود (کمام، شناسه بازیابی سند: ۸/۳۶/۳۵/۱/۳). آن‌ها با مهارت در تجارت محلی و معاملات کوچک، به عنوان واسطه‌های تجاری عمل می‌کردند و محصولات مختلف را بین مناطق مبادله می‌نمودند. این فعالیت‌ها هم درآمدزا بود و هم به گسترش ارتباطات اجتماعی و فرهنگی آن‌ها با سایر اقوام کمک می‌کرد.

یهودیان گاه نیز برای فروش کالاهای خود به دادوستد از طریق دوره‌گردی و پیش‌خرید اجناس در شهرهای کردستان می‌پرداختند (سلطانی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۳۱۱). این افراد با سرمایه‌ای اندک، کالاهایی محدود را حمل می‌کردند؛ یا اجناس خود را بر دوش می‌گذاشتند، یا با کمک چهارپایان آن‌ها را جابه‌جا می‌کردند و با صدای بلند نوع کالای خود را به اهالی محل معرفی می‌کردند (توکلی، ۱۳۸۷: ۴۱).

از آنجاکه بسیاری از این افراد سرمایه کافی نداشتند، گاهی اجناس را به صورت نسبه از تاجر و عمده‌فروشان تهیه می‌کردند و پس از فروش کالاها بدهی‌های خود را پرداخت می‌کردند؛ اما در مواردی به دلایلی قادر به پرداخت بدهی‌هایشان نبودند که این امر موجب ضبط اموالشان توسط طلبکاران می‌شد (ساکما، شناسه سند: ۲۳۲/۳۹۳۹).

حرفه پيله‌وری و دوره‌گردی سختی‌ها و مشقت‌های خاص خود را داشت. یهودیان برای انجام این شغل مجبور بودند در سراسر مناطق کردستان سفر کنند که آن‌ها را در معرض خطر راهزنان قرار می‌داد (استادوخ، کارتن ۲۶، پرونده ۸۹، ۱۳۳۶ ق: ۵). البته، دوره‌هایی که حاکمان مقتدر بر منطقه حکومت داشتند و نظم و امنیت برقرار بود، این سفرها با اطمینان بیشتری انجام می‌شد. برای نمونه، در دوران حکومت فرهاد میرزا در کردستان، نظم و امنیت به حدی بود که یک دوره‌گرد یا پيله‌ور یهودی می‌توانست تمامی کالاهای نقدی و غیر نقدی خود را با خیال آسوده به نقاط مختلف کردستان ببرد، بدون اینکه از سوی سارقان یا اشرار تهدید شود (سنندجی، ۱۳۶۶: ۳۲۲).

در دوره رضاشاه، با لغو برخی قوانین ضد یهودی، وضعیت اقتصادی و اجتماعی یهودیان بهبود یافت و دستفروشان یهودی توانستند فعالیت های خود را گسترش دهند. محدودیت های فرهنگی و اجتماعی، به ویژه در مورد حضور زنان سنجی در بازار، موجب شد که خرید مستقیم کالاها توسط آن ها کاهش یابد. در چنین شرایطی، مردان یهودی با فروش پارچه، لباس، صابون، عطر و دیگر کالاها در محلات مختلف شهر توانستند امرار معاش کنند و نقش مهمی در تأمین نیازهای روزمره جامعه شهری ایفا نمایند. یکی از شناخته شده ترین دستفروشان این دوره، فردی به نام «خواجه نیمه رو» بوده است (ایازی، ۱۳۶۰: ۵۸۲).

۲.۶ رنگری یا صباغی

رنگری از جمله مشاغلی بود که یهودیان در دوره های قاجار و پهلوی در آن فعالیت گسترده ای داشتند. یهودیان کردستان نیز در زمینه رنگری و صباغی نقش پررنگی ایفا می کردند (ساکما: شناسه سند: ۲۴۰/۳۲۸۹).

در بسیاری از شهرهای کردستان که یهودیان در آن سکونت داشتند، این حرفه جزو مشاغل رایج آنان بود. به عنوان نمونه، در شهر بانه یکی از یهودیان کارگاه رنگری دایر کرده بود (توکلی، ۱۳۸۷: ۹۲). همچنین در منطقه بیجار و روستاهای اطراف آن، تعدادی از یهودیان به رنگری مشغول بودند. صباغان یهودی در بیجار تا دوران ناصرالدین شاه، مبلغ شش صد تومان به عنوان اجاره مالیات سالانه پرداخت می کردند. علاوه بر این، مبلغ یکصد تومان دیگر نیز بابت اجاره پوست روباه از آنان دریافت می شد. با این حال، بر اساس فرمان صادره از سوی ناصرالدین شاه، این گروه از پرداخت مالیات صباغی معاف شدند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۳۲۸۹)؛ اما با وجود تغییرات پس از مشروطه و صدور احکام رسمی از سوی مجلس شورای ملی و وزارت داخله مبنی بر لغو این مالیات ها و جمع آوری کتابچه های مالیاتی قدیم، پیشکار مالیه گروس همچنان این مالیات ها را به شیوه گذشته و حتی بیشتر از مقدار معمول از یهودیان مطالبه می کرد. فشارهای مالی و درخواست مبالغ اضافی باعث شد که جامعه یهودیان برای رفع این مشکلات به وزارت داخله یا مجلس شورای ملی شکایت کنند.

در سال ۱۲۸۹ شمسی / ۱۹۱۱ میلادی، جامعه یهودی بیجار گروس به وزیر دارایی شکایت می کند که معتمد وزیر مالیه گروس با گرفتن مبالغ گزاف (۱۰۰ تومان اجاره پوست

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیة سنگین آبادی و دیگران) ۱۷۳

روباه و ۲۵۰ تومان مالیات بجای ۱۱۰ تومان) و ضبط احکام صادره مجلس، عرصه را بر آنها تنگ کرده و آنها را مجبور به فرار از ولایت می‌کند. آنها از وزیر می‌خواهند که آنها را از دست این مأمور نجات دهد (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۳۲۸۹).

این فعالیت هم برای یهودیان کردستان منبع درآمد بود و هم میراث فرهنگی. این کار باعث تعاملات اجتماعی بیشتر شد، اما با ورود تکنولوژی های جدید در اواخر دوره قاجار و پهلوی، این حرفه ضعیف شد، با این حال مهارت یهودیان در حفظ سنت ها و دانش بومی مؤثر بود.

۳.۶ تولید و فروش شراب یا شیره‌چی گری

تولید و فروش مشروبات الکلی یکی از مشاغل اصلی یهودیان در ایران بود. با ورود اسلام، تولید و مصرف شراب ممنوع شد و این ممنوعیت در دوره های بعد نیز ادامه یافت. به همین دلیل، این مشاغل عمدتاً در اختیار یهودیان و مسیحیان قرار گرفت (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۷). متی (Mathee)، ایران‌شناس هلندی، درباره وضعیت تولید شراب در دوره قاجار می‌نویسد: شراب و عرق در مناطق مختلف کشور تولید می‌شد؛ از فارس تا کردستان و از لرستان تا سواحل خلیج فارس. تولید و تجارت این محصولات عمدتاً در دست یهودیان بود (Mathee, 2005: 186).

برخی از یهودیان کردستان به فعالیت هایی نظیر شیره گیری، یعنی تولید و فروش شراب، مشغول بودند (کمام، شناسه سند: ۲۸ / ۱ / ۳۹ / ۵ / ۱۵۱: حق شناس، ۱۳۸۴: ۲۹). این گروه در برخی موارد مالک قهوه‌خانه‌هایی بودند که در آنها به مشتریان شراب عرضه می‌کردند (کمندی، ۱۳۹۳: ۱۷۱). این حرفه‌ها، با توجه به ممنوع بودن تولید و فروش شراب در اسلام، یهودیان را در معرض صدمات و مشکلات متعددی قرار می‌داد. گاهی از سوی اقشار مختلف جامعه مورد تعرض واقع می‌شدند و در مواردی حتی اشرار یا نیروهای نظامی خارجی از جمله قشون روس در جنگ جهانی اول، اقدام به غارت دارایی‌های آنان، از جمله خمره‌های شراب، می‌کردند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۷۹۰۲؛ روزنامه کوکب ایران، ۱۳۳۶، س اول، ش ۵۶: ۲-۳؛ شمس، ۱۳۹۲: ۲۸-۲۹).

علاوه بر این موارد، پرداخت مالیات نیز یکی از چالش های اصلی یهودیانی بود که در کار تولید یا فروش شراب فعالیت می‌کردند. گاهی به دلیل عدم پرداخت مالیات، اداره مالیه مغازه‌های آنان را مهروموم می‌کرد که این موضوع باعث خراب شدن شراب‌های ذخیره‌شده

می‌شد و زیان زیادی به آن‌ها وارد می‌کرد (کمام، شناسه بازیابی سند: ۵/۱۵۱/۳۹/۱/۲۸). در برخی موارد نیز یهودیان برای اجتناب از پرداخت مالیات شراب، نامه‌ای به مجلس ارسال کردند و در آن ادعا نمودند که هیچ ارتباطی با شغل شیره چی گری ندارند (کمام، شناسه بازیابی سند: ۵/۱۵۱/۳۹/۱/۲۱). تولید و صادرات شراب توسط یهودیان در دوره قاجار و پهلوی یک صنعت عمده نبود و در اولویت‌های صادراتی ایران قرار نداشت، اما بازار داخلی خود را حفظ کرده و بازار خارجی محدودی نیز داشت. این نشان‌دهنده تقاضای مستمر برای این محصول با وجود محدودیت‌ها است.

۴.۶ بزازی یا پارچه‌فروشی

یکی از حرفه‌هایی که یهودیان کردستان به آن مشغول بودند، بزازی یا همان پارچه‌فروشی بود (صوفی سلیم، ۱۳۹۲: ۳۶). یهودیان کردستان با فعالیت در تجارت پارچه و تکیه بر شبکه‌های ارتباطی، در تأمین و توزیع این محصولات نقش مهمی داشتند. این فعالیت‌ها به توسعه روابط اجتماعی و فرهنگی آن‌ها با سایر اقوام منطقه کمک می‌کرد. یهودیان در بازارهای محلی و روستاها به پارچه‌فروشی مشغول بودند و حضور چشمگیری در این بازار داشتند (حیرت سجادی، ۱۳۹۴: ۶۸۶).

طبق اسناد تاریخی، برخوردهایی میان صنف بزازان مسلمان کردستان و بزازان یهودی وجود داشت. بزازان مسلمان نسبت به فعالیت یهودیان در این حوزه ابراز نارضایتی می‌کردند و معتقد بودند که یهودیان به دلیل تنوع کالاهای فروخته‌شده، مانند اضافه کردن کرباس یا پارچه‌های ذرعی به اقلام خود، باید مالیات بیشتری پرداخت کنند (کمام، شناسه بازیابی سند: ۴/۴۱/۲۰/۱/۱۵)؛ اما یهودیان بر این باور بودند که کرباس و اقلام مشابه همواره جزئی از فعالیت تجاری آن‌ها بوده است (ساکما، شناسه سند: ۲۷۲۳۱/۲۴۰).

در گزارشی دیگر، به دلیل شرایط نابسامان کردستان، بازار پارچه‌فروشی که شغل اصلی یهودیان بود، دچار رکود شد. اداره مالیه نیز برای جبران خسارت‌ها، مالیاتی بیش از آنچه در دستورالعمل‌های دولتی قیدشده بود از یهودیان کردستان طلب کرد. در واکنش، یهودیان طی نامه‌ای هشدار دادند که اگر این وضعیت ادامه یابد و بدون حکم قانون و دولت بخواهند این ظلم تازه را بر آنان تحمیل کنند، از پذیرفتن چنین ستمی خودداری کرده و ناچار به مهاجرت خواهند شد (استادوخ، کارتن ۵۶، پرونده ۲، ۱۳۳۰ ق: ۱۱).

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهی سنگین آبادی و دیگران) ۱۷۵

در سال ۱۹۱۵ میلادی/۱۲۹۳ شمسی، گزارش دیگری به میزان مالیات اخذشده از مغازه‌های مسلمانان و یهودیان بیجار اشاره دارد. بر اساس تلگرافی که به حاکم بیجار گروس ارسال شده بود، اداره مالیه تأیید کرد که مطابق رویه سال‌های گذشته، از مغازه‌های مسلمانان پانصد دینار و از یهودیان هزار دینار دریافت شده است (ساکما، شناسه سند: ۲۹۳/۲۶۴۲). این تلگراف به‌صراحت میزان دو برابری مالیات دریافت شده از یهودیان نسبت به مسلمانان را نشان می‌دهد.

در چنین مواردی، وزارت مالیه در مواجهه با شکایت‌های صنفی یا گروهی یهودیان، ابتدا از اداره مالیه محلی تحقیق و بررسی می‌کرد، چراکه احتمال داشت شکایت‌ها معتبر نباشند و رد شوند. به همین دلیل، گاهی برخی از درخواست‌ها، به ویژه در موارد مربوط به اعتراض به مالیات‌های اضافی یا مسائل مشابه، مورد رسیدگی قرار نمی‌گرفتند (همان، شناسه سند: ۲۴۰/۴۴۱۰).

از لحاظ اقتصادی، بزازان یهودی در کردستان اغلب وضعیت مالی مناسبی داشتند، اما گاهی قربانی سوءاستفاده یا کلاهبرداری می‌شدند. در مواردی، برخی مسلمانان برای مصادره اموال یک بزاز یهودی نقشه می‌کشیدند (صوفی سلیم، ۱۳۹۲: ۷۸). همچنین، در جریان حمله خوانین بانه به سقز، مقدار قابل توجهی از اموال بزازان یهودی سقز، به ارزش حدود ده هزار تومان، به غارت برده شد (تیمور زاده، ۱۳۸۰: ۱۱۷). این حوادث نشان‌دهنده چالش‌ها و تهدیدهایی است که بزازان یهودی در آن دوران با آن روبرو بودند.

۵.۶ قاجاق (عتیقه، تریاک، طلا)

در دوره‌های قاجار و پهلوی اول، یهودیان کردستان به دلیل موقعیت جغرافیایی منطقه و ارتباطات گسترده‌شان، نقش مهمی در قاجاق عتیقه، طلا و تریاک داشتند.

یکی از حرفه‌هایی که در این دوران یهودیان به دلیل فشارهای اقتصادی و جایگاه اقلیت به آن روی می‌آوردند، کاوش در محوطه‌های باستانی و جمع‌آوری و معامله اشیای عتیقه بود (کمام، شماره بازیابی سند: ۲/۱۵۸/۲۷/۱/۱۴/۹). دانش و ارتباطات بین‌المللی آنان نیز نقش مهمی در تسهیل و گسترش این فعالیت‌ها ایفا می‌کرد (روزنامه کرمانشاه، ۱۳۰۹ ش، س پنجم، ۲۴۳: ۱-۲).

طبق اسناد و گزارش‌های موجود، این فعالیت‌ها به‌ویژه در مناطق مختلف ایران، از جمله کردستان، توسط تاجران یهودی انجام می‌شد (کمام، شماره بازیابی سند: ۵/۱۰۰/۱۲/۱/۵۰).

برخی از این افراد با این کار به ثروت چشمگیری دست یافتند و بسیاری از اشیای عتیقه نیز به این شیوه از کشور خارج شد (یزدانی، ۱۳۸۰: ۴۷).

در سال ۱۲۹۵ شمسی، یهودیان در کردستان اقدام به حفاری‌های غیرمجاز در مناطقی کردند که به گروه‌های فرانسوی واگذار شده بود (ساکما، شناسه سند: ۲۹۴۲/۲۹۰). در پی این اقدامات، سفارت فرانسه با شکایتی رسمی از وزارت خارجه ایران خواستار مداخله شد. این موضوع منجر به صدور حکمی برای جلوگیری از ادامه این حفاری‌ها و متوقف‌سازی مداخلات غیرمجاز گردید (همان).

برخی یهودیان کردستان در قاچاق مواد مخدر، به ویژه خرید و فروش تریاک، نقش داشتند (ساکما، شناسه سند: ۱۲۳۱۶/۲۴۰؛ روزنامه بیستون، ۱۳۳۸ ق، س سوم، ش ۱۸۲: ۱-۲). برای نمونه شخصی به نام ربیع کلیمی به اتهام فروش تریاک بازداشت و جریمه شد. یهودیان از تفتیش منازلشان توسط مأموران اداره مالیه شکایت داشتند (کمام، شناسه بازایی سند: ۸/۳۶/۳۵/۱/۱۷)، اما وزارت مالیه ادعا کرد که بازرسی‌ها تنها در صورت ظن قاچاق انجام شده و معمولاً کالای قاچاق کشف شده است (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۳۰۹۵۳). یهودیان از طریق پرداخت جریمه یا پیگیری از طریق نمایندگان خود در مجلس، مشکلات ناشی از اتهام قاچاق تریاک را حل می‌کردند.

یکی از اقدامات مهم مرتبط با قاچاق یهودیان در کردستان، فعالیت‌های گسترده آن‌ها در زمینه قاچاق طلا و ارز بوده است (کمام، شناسه بازایی سند: ۸/۳۶/۳۵/۱/۲۵). به‌ویژه هنگام مهاجرت به اسرائیل و سایر نقاط جهان. این کار با انگیزه‌های اقتصادی و برای فرار از سختی‌ها انجام می‌شد (روزنامه هحیم، ۱۳۰۱ ش، س اول، ش ۲۱؛ روزنامه اقدام، ۱۳۴۲ ق، س دوم، ش ۱۶۳: ۳). طلا به دلیل سبکی و قابلیت حمل، نقش مهمی در تأمین هزینه‌ها و سرمایه‌گذاری داشت. قاچاقچیان در جابه‌جایی افراد و دارایی‌ها از مرزها تخصص داشتند. در سال‌های ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۴ شمسی، یهودیان کردستان با همکاری عشایر مرزی، طلا و نقره را به صورت مسکوکات از گمرک قاچاق می‌کردند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۷۹۹۶۲). شرایط سیاسی و ضعف نظارت در مناطق مرزی به این فعالیت‌های غیرقانونی دامن زده بود و اقلامی چون طلا، نقره و منسوجات گران‌بها در این شبکه‌ها جابه‌جا می‌شد. یهودیان با استفاده از توانایی‌های خود، علاوه بر رفع نیازهای اقتصادی جامعه‌شان، در شکل‌گیری اقتصاد غیررسمی منطقه نیز نقش داشتند.

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیہ سنگین آبادی و دیگران) ۱۷۷

این در حالی بود که بر اساس مصوبه سال ۱۳۰۲ شمسی مجلس، خروج طلا و نقره از کشور ممنوع اعلام شده بود (کمام، شناسه بازیابی سند: ۴/۱۲۴/۲۸/۲/۱؛ شناسه بازیابی سند: ۶/۲۳/۳۶/۱/۱۳). برای نمونه، شخصی به نام یونس فتح‌الله و امین یهودا طاهر مقادیری از طلای قاچاق را به شکل سکه‌های لیره قصد داشتند به خارج از کشور منتقل کنند، اما دستگیر شدند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۷۹۹۶۲).

۶.۶ طبابت و داروسازی

طبابت از مشاغل مهم یهودیان کردستان بود که به صورت موروثی منتقل می شد. به گفته پولاک، در کردستان و ترکستان، طبابت بیشتر در اختیار یهودیان بوده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۹۸). آن‌ها با دانش طب سنتی و تهیه دارو، جایگاه ویژه‌ای بین مردم داشتند و نیازهای محلی را برطرف می کردند. اولین پزشکان و داروفروش‌های سنج‌هم از یهودیان بودند که این حرفه را به صورت تجربی آموخته بودند (ایازی، ۱۳۶۰: ۲۷۶).

با افتتاح مدارس آلیانس در کردستان و آموزش فرزندان یهودی در این مدارس، دانش آموزان با زبان فرانسه آشنا شدند. طبیعتاً، مطالعه مجلات پزشکی ارسالی از فرانسه به مدارس، آگاهی آن‌ها را نسبت به علم پزشکی گسترش داد (روزنامه دانیال، ۱۳۳۱ ش، س اول، ش ۴: ۲). این امر سبب شد دستورالعمل‌ها و ترکیبات دارویی را بهتر بشناسند و پس از مدتی، به عنوان افراد تحصیل کرده وارد نظام بهداشتی و درمانی شوند. بااین حال، شمار کمی از آنان به طور حرفه‌ای و اختصاصی در این حوزه فعالیت می کردند. بیشتر این افراد بدون داشتن مجوز رسمی مشغول طبابت بودند که گاه موجب نارضایتی و حتی شکایت بیماران می شد. گزارش‌هایی از این اعتراضات همچنان باقی است. برای نمونه، مفتش اداره معارف، در گزارشی از کردستان در سال ۱۳۰۱ شمسی اشاره می کند که: «غیر از دو نفر که صاحب تصدیق از وزارت معارف هستند. عده زیادی طبیب یهودی باعث زحمت اهالی را فراهم می آورند» (ساکما، شناسه سند: ۲۷۵۱۴ / ۲۹۷، ۳).

علاوه بر طبابت، برخی پزشکان یهودی به ساخت دارو نیز اشتغال داشتند، اما برخی دیگر به فروش داروهای گیاهی یا ترکیبات غیرعلمی مشغول بودند. گاه این فرآورده‌ها فاقد کیفیت لازم بوده و حتی ادعا می شد که به جای داروهای اصلی، مواد تقلبی نظیر خاکه قند یا نشاسته فروخته می شد (روزنامه کرمانشاه، ۱۳۰۹ ش، س پنجم، ش ۲۴۴: ۱). برای مثال، روزنامه ایران در اردیبهشت ۱۳۰۴ گزارشی منتشر کرد مبنی بر اینکه تنها چند داروفروش

یهودی در کردستان فعال‌اند و کیفیت داروهای آن‌ها بسیار پایین است (روزنامه ایران، ۱۳۰۴ ش، س ۹، ش ۱۸۲۳: ۱). زنان یهودی نیز در زمینه درمان‌هایی چون رسیدگی به چشم‌درد و انجام حجامت فعالیت داشتند؛ اما نبود اطلاعات کافی و عدم رعایت بهداشت در برخی موارد موجب بروز عوارض جدی برای بیماران می‌شد (حق شناس، ۱۳۸۴: ۱۹۸).

پزشکان یهودی به دلیل احترام ویژه‌ای که نزد مسلمانان داشتند، از پرنفوذترین افراد جامعه خود بودند و با جسارت بیشتری با دیگران تعامل می‌کردند. در یکی از موارد، پزشکی به نام رافائیل به دلیل توهین به اسلام در بحث با یک تاجر مسلمان، به شلاق و تبعید محکوم شد، اما خشم مردم ادامه یافت و خواهان مجازات شدیدتری شدند (روزنامه شفق، ۱۳۰۱، ش ۵۷: ۲).

از جمله پزشکان نام‌آور یهودی در کردستان می‌توان به حکیم باباجان، دکتر حق نظر، دکتر هارون، دکتر موسی، دانیال، امینی و اجلال اشاره کرد (حق شناس، ۱۳۸۴: ۱۹۷). در سقز نیز طبیبانی چون حکیم اسماعیل و حکیم میکائیل سرآمد بودند. حکیم میکائیل چنان شناخته شده بود که حتی با بزرگان سادات و مشایخ کردستان ارتباط نزدیک داشت (فاروقی، ۱۳۶۹: ۵۶).

۷.۶ تجارت

در دوره‌های قاجار و پهلوی اول، یهودیان کردستان در تجارت و بازرگانی نقش مهمی داشتند و به دلیل آزادی نسبی و موقعیت جغرافیایی کردستان، در تجارت با بین‌النهرین و سایر مناطق پیشرفت کردند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۰۹). آن‌ها با مهارت‌ها و شبکه‌های تجاری خود در مبادلات داخلی و خارجی فعال بودند. با این حال، فعالیت‌هایشان تحت تأثیر تعاملات با مسلمانان، جنگ جهانی اول و سیاست‌های رضاشاه قرار می‌گرفت. یهودیان ضعیف‌تر از نظر مالی، مورد تحقیر قرار می‌گرفتند، اما تلاش می‌کردند با مشارکت در اقتصاد، جایگاه بهتری در جامعه کسب کنند (brauer, 1993, 206). در بیشتر شهرهای کردستان، یهودیان مهارت ویژه‌ای در اداره مشاغل کوچک داشتند. برخی از آنان نیز توانسته بودند از نظر مالی وضعیت مطلوبی پیدا کرده و به فعالیت‌های تجاری و بازرگانی بپردازند (نیکتین، ۱۳۷۸: ۴۴۰؛ توکلی، ۱۳۸۷: ۴۱). برای نمونه، تجار یهودی در سقز از ثروتمندان برجسته بوده و مالک املاک بزرگ بودند. آنان عمدتاً در محله‌های مرکزی شهر و در عمارت‌های وسیع سکونت می‌کردند (فاروقی، ۱۳۶۹: ۴۷). همچنین در بیجار گروس نیز شماری از یهودیان

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیة سنگین آبادی و دیگران) ۱۷۹

به تجارت مشغول بودند، اما به دلیل جمعیت اندکشان، نام آن‌ها کمتر در میان تجار برجسته منطقه مشاهده می‌شد (روزنامه مجلس، ۱۳۲۸ ق، س سوم، ش ۱۱۸: ۳).

اشتراکات دینی میان یهودیان غرب ایران و یهودیان بین‌النهرین که مرکزیت آن در بغداد بود، زمینه‌ای برای پیوندهای اقتصادی و توسعه روابط تجاری و بازرگانی میان این دو گروه ایجاد کرده بود (رایینو، ۱۳۹۱: ۳۸). جوانان یهودی عراقی که ترک‌ها آنان را برای شرکت در جنگ جهانی اول فراخوانده بودند، از حضور در جنگ گریخته و به ایران مهاجرت می‌کردند. این افراد به شهرهای مرزی همچون کردستان، خانقین و کرمانشاه پناه آورده و نقش قابل توجهی در تجارت و تبادل کالا با بین‌النهرین ایفا می‌کردند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۲۱۶۵۰؛ شناسه سند: ۳۱۰/۹۲۴۰). از سوی دیگر، فرصت طلبی تجار یهودی و تسلط آن‌ها بر تجارت منطقه‌ای، باعث تضعیف جایگاه تجار محلی در کردستان شد (شمیم، ۱۳۷۰: ۵۹). لازاریف (Lazarev) در گزارش خود به تسلط گسترده تجار روسی در سنجندج اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که بیش از سی درصد از تجار این شهر ارتباط نزدیکی با تجار روسیه داشتند (لازاریف، ۱۹۸۹، ج ۱: ۷۱)؛ بنابراین بخش قابل توجهی از تجار کرد ساکن سنجندج نیز عملاً تحت تأثیر روسیه بودند (مجله تجارت، ۱۳۱۰ ش، س سوم، ش ۲۹-۳۰: ۴).

پس از انقلاب مشروطه، یهودیان امیدوار به آزادی بیشتر در فعالیت‌های اقتصادی بودند. قانون اساسی مشروطه بر امنیت و احترام به افراد غیردینی، از جمله یهودیان، تأکید داشت و هرگونه مزاحمت برای آن‌ها را منع می‌کرد (آدمیت، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۹۸).

در همین دوران، تاجران یهودی روابط خوبی با دیگر تجار مسلمان کردستان داشتند و از اعتماد مردم منطقه بهره‌مند بودند (ساکما، شناسه سند: ۲۹۶/۴۲۶). این اعتماد به حدی بود که در زمان‌های بحرانی نظیر قحطی، امور اقتصادی خود را به آن‌ها می‌سپردند. برای نمونه، در قحطی سال ۱۹۱۸ میلادی/۱۲۹۶ شمسی، مردم کردستان که از نحوه تقسیم گندم توسط شیخ ابراهیم، یکی از رهبران حزب دموکرات، ناراضی بودند و معتقد بودند که دیگر نمی‌توان به مسلمانان اعتماد کرد، تصمیم گرفتند توزیع گندم و امور اقتصادی را به تاجران یهودی و مسیحی شهر واگذار کنند (صوفی سلیم، ۱۳۹۲: ۷۹). همچنین، برخی از تجار یهودی به دلیل تخصص خود در امور اقتصادی، مأموریت دریافت مالیات برای حاکمان کردستان را بر عهده داشتند (زارعی مهرورز، ۱۳۸۵: ۱۹۷).

مردم مسلمان و تجار کردستان در زندگی روزمره با یهودیان در تعامل بودند، معاملات انجام می دادند و روابط شراکتی داشتند، اما گاهی این تعاملات منجر به مشکلات و نزاع هایی درباره زمین و کالا می شد (استادوخ، کارتن ۱، پرونده ۱۷، ۱۳۲۷ ق: ۳).

در دوره ای که یهودیان عمدتاً در حوزه تجارت فعالیت می کردند، گاهی برای راه اندازی کسب و کار یا انجام معاملات، مبالغی پول از اتباع ایرانی و عثمانی قرض می گرفتند. باین حال، در صورتی که ورشکسته می شدند، به ندرت این مسائل به صورت مسالمت آمیز حل و فصل می شد (روزنامه رعد، ۱۳۳۲، ش ۷: ۲). در چنین شرایطی، اداره کارگزاری مسئولیت داشت تا این مشکلات را حل کرده و بین طرفین میانجی گری کند. این اداره همچنین وظیفه داشت به شکایات تاجران داخلی و خارجی رسیدگی کند، به ویژه در مواردی که آن ها پس از معاملات با کسبه، موفق به دریافت طلب هایشان نمی شدند (استادوخ، کارتن ۱۱، پرونده ۱۳، ۱۳۲۴ ق: ۳۲؛ ۸۴؛ ۷۵؛ ۱۳۵).

از طرفی، دولت تلاش می کرد از یهودیان در برابر تعرضات مسلمانان و اتباع خارجی حمایت کند. به عنوان نمونه، در سقر زمانی که چند مغازه، از جمله مغازه ای که متعلق به عزیزی یهودی بود، در آتش سوخت و طلبکاران عثمانی او را تحت فشار قرار دادند حکومت کردستان با فراهم کردن شرایط مناسب به او کمک کرد تا بدهی هایش را پرداخت کند (استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۱، ۱۳۲۵ ق: ۱۱۵)، این حمایت ها محدود به یک نفر نبود. برای مثال، گروهی از یهودیان که از اعیان بیجار ۵ تا ۶ هزار تومان طلب داشتند، به مشیرالسلطان، حاکم منطقه، مراجعه کردند. او با همکاری مجتهدان و بزرگان محل، دو دانگ از روستای گرگین را به نام آن ها سند زد. باین حال، پس از مدتی مالکین ملک دوباره آن زمین ها را پس گرفتند، زیرا مشخص شد این املاک به زنی به نام حبیبه تعلق داشته که حاضر به واگذاری زمین هایش نبوده است (استادوخ، کارتن ۲۶، پرونده ۵، ۱۳۲۴ ق: ۲۵۰).

در دوره رضاشاه، یهودیان به دلیل توجه او به توسعه تجارت و ایجاد نهادهای حمایتی، فعالیت های تجاری بیشتری انجام دادند و به واسطه امنیت و آرامشی که در این دوره فراهم شد، تجارت و بازرگانی در میان یهودیان کردستان توسعه پیدا کرد و بسیاری از آنان به تمکن مالی و ثروت دست یافتند. هرچند وضعیت اقتصادی و تجاری بیجار گروس در این دوران چندان مطلوب نبود، اما فعالیت های تجاری آن منطقه عمدتاً به دست چند تاجر یهودی اداره می شد (ساکما، شناسه سند: ۲۳۷۹۱ / ۲۹۷).

یهودیان کردستان اگر چه در تجارت و بازرگانی فعالیت داشتند، اما معمولاً در مقیاس کوچک. تجار ثروتمند یهودی به مناطق مستعدتر مهاجرت می‌کردند، مانند مهاجرت یهودیان بازرگان بغداد به ایران، هند و اروپا (عیسوی، ۱۳۶۹: ۹۴). با توجه به جمعیت کم یهودیان و تبعیض اجتماعی، نقش اقتصادی آن‌ها محدود بود، اما نباید نادیده گرفته شود.

۷. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که یهودیان کردستان، با توجه به سکونت در شهرهای مهم اقتصادی منطقه، نقش اقتصادی و اجتماعی قابل توجهی ایفا می‌کردند. در دوره قاجار، محدودیت‌های مذهبی و اجتماعی آنان را به مشاغل مشخصی مانند دوره‌گردی و پبله‌وری، رنگرزی، بزازی، تولید و فروش شراب و شیره‌چی‌گری محدود می‌کرد، که هرکدام علاوه بر منبع درآمد، موجب گسترش تعاملات اجتماعی و فرهنگی با سایر اقوام منطقه بود. با وجود محدودیت‌ها، یهودیان توانستند جایگاهی نسبی در اقتصاد شهری کسب کنند و با مهارت‌های خود در معاملات و تجارت محلی به تسهیل جریان کالا و خدمات در جامعه کمک نمایند.

در دوره رضاشاه، با لغو برخی قوانین تبعیض‌آمیز و فراهم شدن فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی، فعالیت‌های آنان گسترده‌تر شد و برخی به مشاغل رسمی و وزارتخانه‌ها دست یافتند. این دوره شاهد گسترش مشاغلی چون طبابت، داروسازی، تجارت داخلی و خارجی و مدیریت کسب‌وکارهای کوچک بود که نشان‌دهنده ارتقای مهارت‌ها و نفوذ اجتماعی یهودیان کردستان است.

تحلیل مشاغل و فعالیت‌های اقتصادی یهودیان نشان می‌دهد که آن‌ها، با استفاده از شبکه‌های تجاری و مهارت‌های حرفه‌ای خود، نه تنها نیازهای معیشتی خود را تأمین کردند، بلکه سهمی مهم در اقتصاد غیررسمی منطقه داشتند، شامل قاچاق طلا، نقره، تریاک و اشیای عتیقه. تعاملات تجاری با یهودیان بین‌النهرین و تاجران محلی موجب توسعه بازار و جریان کالا در منطقه شد و برخی تاجران یهودی توانستند به ثروت و نفوذ اقتصادی قابل توجه دست یابند.

فعالیت در حوزه طبابت و داروسازی، که در بسیاری موارد به صورت موروثی و تجربی منتقل می‌شد، جایگاه ویژه‌ای برای یهودیان در میان مردم کردستان ایجاد کرد و سبب شد آن‌ها علاوه بر کسب درآمد، نقش مهمی در تأمین سلامت جامعه محلی ایفا کنند. با وجود

مشکلات و اعتراضات گاه‌به‌گاه، پزشکان یهودی از احترام و نفوذ قابل توجهی برخوردار بودند.

در مجموع، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که یهودیان کردستان، با وجود جمعیت اندک و محدودیت‌های اجتماعی و مذهبی، توانستند در طول دوره‌های قاجار و پهلوی اول نقش اقتصادی و اجتماعی مهمی ایفا کنند. فعالیت‌های آنان نه تنها محدود به تأمین معیشت نبود، بلکه شامل توسعه شبکه‌های تجاری، ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای، تعاملات فرهنگی و مشارکت در اقتصاد غیررسمی بود. این نتایج اهمیت توجه به نقش اقلیت‌های دینی و فرهنگی در تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران را برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که تحلیل تاریخ محلی و مشاغل اقلیت‌ها می‌تواند درک دقیق‌تری از ساختارهای اقتصادی و اجتماعی منطقه فراهم کند.

پی‌نوشت

۱. در دوره قاجار، نظارت و رسیدگی به امور اقلیت‌های مذهبی، ازجمله یهودیان و ارامنه، ابتدا تحت مدیریت بزرگان محلی کردستان و با نظارت دستگاه قدرت محلی صورت می‌گرفت؛ اما با شکل‌گیری نهاد کارگزاری، مسئولیت رسیدگی به مسائل مربوط به «ملل متنوع»، ازجمله یهودیان، به این نهاد واگذار شد (استادوخ، کارتن ۱۱، پرونده ۱۳، ۱۳۲۴ ق: ۶۹). وزارت امور خارجه ایران در آن زمان در شهرهای مرزی، ازجمله کردستان، شعبه‌هایی به نام کارگزاری دایر کرده بود. مقام کارگزار وظیفه داشت علاوه بر پاسخ‌گویی به مقامات محلی، ارتباط با نمایندگی‌های دولت‌های خارجی را نیز مدیریت کند. وظایف اصلی این کارگزاری شامل ایجاد روابط با کنسولگری‌ها مانند شهبندری عثمانی و ارسال گزارش عملکرد آن‌ها به وزارت خارجه، ارائه خبرهایی درباره وضعیت داخلی ولایت به وزارت امور خارجه، نظارت بر رفتار اتباع بیگانه (عثمانی، روس، انگلیس و غیره)، سرپرستی اقلیت‌های دینی مانند یهودیان و مسیحیان، توجه به شرایط آن‌ها، جمع‌آوری مالیات و حتی ثبت و گزارش تغییر مذهب در میان آنان بود (استادوخ، کارتن ۱۶، پرونده ۱۱، ۱۳۲۵ ق: ۱۹).

کتاب‌نامه

اسناد

الف: اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ)

استادوخ، کارتن ۱۱، پرونده ۱۳، ۱۳۲۴ ق: ۲۸، ۳۲؛ استادوخ، کارتن ۲۶، پرونده ۵، ۱۳۲۴ ق: ۲۵۰؛ استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۱، ۱۳۲۵ ق: ۷۵، ۱۱۵؛ استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۲، ۱۳۲۵ ق: ۵۱

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیہ سنگین آبادی و دیگران) ۱۸۳

۵۵: استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۸۶ ۱۳۲۵: ۱۰۱؛ استادوخ، کارتن ۱۶، پرونده ۱۱، ۱۳۲۵ ق: ۱۹؛ استادوخ، کارتن ۱، پرونده ۱۷، ۱۳۲۷ ق: ۳؛ استادوخ، کارتن ۲۴، پرونده ۲۵، ۱۳۲۸ ق: ۱؛ استادوخ، کارتن ۵۶، پرونده ۲، ۱۳۳۰ ق: ۱۱؛ استادوخ، کارتن ۲۶، پرونده ۸۹، ۱۳۳۶ ق: ۵.

ب: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

ساکما، شناسه سند: ۲۳۲/۳۹۳۹؛ ساکما: شناسه سند: ۲۴۰/۳۲۸۹؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۷۹۰۲؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۲۷۲۳۱؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۴۴۱۰؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۲۳۱۶؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۳۰۹۵۳؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۷۹۹۶۲؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۲۱۶۵۰؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۰/۸۴۱۸؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۰/۲۹۴۲؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۳/۴۴۰۰؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۳/۲۶۴۲؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۶/۴۲۶؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۷/۲۳۷۹۱؛ ساکما، شناسه سند: ۲۹۷/۲۷۵۱۴؛ ساکما، شناسه سند: ۳۱۰/۹۲۴۰؛ ساکما، شناسه سند: ۳۶۰/۵۳۴۹؛ ساکما، شناسه سند: ۳۶۰/۷۸۱۶؛

ج: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)

کمام، شماره بازایی سند: ۲/۱۵۸/۲۷/۱/۱۴/۹؛ کام، شناسه بازایی سند: ۴/۱۲۴/۲۸/۲/۱؛ کام، شناسه بازایی سند: ۴/۴۱/۲۰/۱/۱۵؛ کام، شناسه بازایی سند: ۴/۴۱/۲۰/۱/۳۹؛ کام، شناسه بازایی سند: ۵/۱۵۱/۳۹/۱/۲۱؛ کام، شناسه بازایی سند: ۵/۱۵۱/۳۹/۱/۲۸؛ کام، شماره بازایی سند: ۵/۱۰۰/۱۲/۱/۵۰؛ کام، شناسه بازایی سند: ۶/۲۳/۳۶/۱/۱۳؛ کام، شناسه بازایی سند: ۸/۳۶/۳۵/۱/۲۵؛ کام، شناسه بازایی سند: ۸/۳۶/۳۵/۱/۱۷؛ کام، شناسه بازایی سند: ۸/۳۶/۳۵/۱/۳؛

کتاب

آدمیت، فریدون، (۱۳۸۸). *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، ج ۱، تهران: پیام.

آذری شهرضایی، رضا، (۱۳۸۵). *گزیده اسنادی از وقایع مشروطیت در کردستان و کرمانشاه*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

اوبن، اوژن، (۱۳۶۲). ایران امروز (۱۹۰۷-۱۹۰۶): *سفرنامه و خاطرات اوژن اوبن سفیر فرانسه در ایران در آستانه جنبش مشروطیت*، مترجم علی اصغر سعیدی، تهران: نقش جهان.

ایازی، برهان، (۱۳۶۰). *آئینه سنج*، تهران: پیام.

پولاک، یاکوب ادوارد، (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)*، مترجم: کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی، چاپ دوم.

توکلی، محمد رئوف، (۱۳۸۷). *جغرافیا و تاریخ بانه کردستان*، تهران: توکلی.

تیمورزاده، مصطفی، (۱۳۸۰). *وحشت در سقر*، به کوشش شهباز محسنی، تهران: شیرازه.

۱۸۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- جیمز ویلز، چارلز، (۱۳۶۳). *تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه*، به کوشش جمشید دودانگه، مهرداد نیکنام، تهران: طلوع.
- چریکف، واسیلی ایوانوویچ، (۱۳۷۹). *سیاحتنامه مسیو چریکف*، مترجم آبکار مسیحی، به اهتمام علی اصغر عمران، تهران: امیرکبیر.
- حق شناس، محی الدین، (۱۳۸۴). *شماره که م سنه (شهر من سندج)*، تهران: پانیذ.
- حیرت سجادی، سید عبدالحمید، (۱۳۹۴). *سندج قدیم*، سندج: کردستان.
- خلیلی، الیه، (۱۳۸۲). *یادی از گذشته‌ها، زندگی و سرنوشت یهودیان کرد ایران*، تهران: شرکت کتاب.
- رایینو، یاسنت لوئی، (۱۳۹۱). *گزارشی از بازرگانی و اجتماع شهر و ایالت کرمانشاه در سده نوزدهم*، مترجم محمدرضا همزه‌ای، کرمانشاه: دانشگاه رازی.
- رزم‌آرا، علی، (۱۳۲۰). *جغرافیای نظامی ایران، کردستان: بی‌جا، بی‌نا*.
- ریچ، کلودیوس جیمس، (۲۰۰۲). *گه شتی ریچ بو کوردستان: (سفرنامه ریچ به کردستان)*، مترجم محمد حمه باقی، اربیل: آراس.
- سرشار، هما، (۱۹۷۷). *یهودیان ایران در تاریخ معاصر*، ج ۲، کالیفرنیا: مرکز تاریخ شفاهی یهودیان ایرانی.
- سلطانی، محمدعلی، (۱۳۷۲). *ایلات و طوایف*، ج ۲، تهران: سها.
- سندجی، میرزا شکرالله، (۱۳۶۶). *تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان*، به کوشش حشمت الله طبیبی، تهران: امیرکبیر.
- شمس، اسماعیل، (۱۳۹۲). *گزیده‌های از اسناد کردستان (مجلس اول تا پنجم شورای ملی)*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شمیم، علی اصغر، (۱۳۷۰). *کردستان*، تهران: مدبر.
- صوفی سلیم، ملا محمدرضا، (۱۳۹۲). *تاریخ کردستان*، تصحیح دل آرا مردوخ، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۶۹). *تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار*، مترجم یعقوب آژند، تهران: گستره.
- فاروقی، عمر، (۱۳۶۹). *تاریخ و فرهنگ سقز کردستان*، سقز: محمدی.
- کرزن، جرج. ن، (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*، مترجم غ.ع وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- کمندی، عباس، (۱۳۹۳). *پس‌کوچه‌های سندج*، سندج: علمی کالج.
- لازاریف، س. (۱۹۸۹). *کیشیه ی کورد، ۱۹۱۷-۱۹۹۰ م*، وه رگیر له رووسییه وه به کوردی دوکتور کاووس قه فتان، به غذا، مطبعه الجاحظ.

تحلیل تاریخی فعالیت‌های اقتصادی یهودیان ... (نهیة سنگین آبادی و دیگران) ۱۸۵

لوی، حبیب، (۱۳۳۹). *تاریخ یهود ایران*، ج ۳، تهران: کتاب‌فروشی یهودا براخیم.
مردوخ کردستانی، آیت‌الله شیخ محمد، (۱۳۷۹). *تاریخ مردوخ*، تهران: کارنگ.
نتصر، آمنون، (۱۹۹۹). *پادیاوند: پژوهشنامه یهود ایران*، ج ۳، لس آنجلس: مزدا.
نیکیتین، واسیلی؛ (۱۳۷۸). *کرد و کردستان: بررسی جامع از دیدگاه سیاسی، جامعه‌شناسی و تاریخی*، ترجمه محمد قاضی، تهران: انتشارات نیلوفر.
یزدانی، مرضیه، (۱۳۸۰). *اسناد هیات‌های باستان‌شناسی در ایران (۱۲۵۴-۱۳۴۵ ش)*، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

مقالات

مینورسکی، ولادیمیر فدروویچ، (۱۳۷۱). «*سنه (سنندج)*»، مترجم منصور گودرزی، چیستا، س ۹، ش ۶-۷.

روزنامه

روزنامه اقدام، (۱۳۴۲)، سال دوم، شماره ۱۶۳، ۵ ربیع‌الاول.
روزنامه ارشاد، ۱۸ شوال ۱۳۳۴، سال دهم، شماره ۸۳۱.
روزنامه ایران، (۱۳۰۴)، سال ۹، شماره ۱۸۲۳، ۲۷ اردیبهشت.
هفته‌نامه ایسرائیل، (۱۳۲۵)، سال اول، شماره ۳، ۱۹ اردیبهشت.
روزنامه بنی‌آدم، (۱۳۳۰)، شماره ۱۰، ۸ آذر.
روزنامه بیستون، (۱۳۳۸)، سال سوم، شماره ۱۸۲، ۹ شعبان.
روزنامه تمدن، (۱۳۲۹)، شماره ۲۶، ۱ شعبان.
روزنامه دانیال، (۱۳۳۱)، سال اول، شماره ۴، ۸ خرداد.
روزنامه رعد، (۱۳۳۲)، شماره ۷، ۲۲ محرم‌الحرام.
روزنامه شفق، (۱۳۰۱)، شماره ۵۷، ۱۱ مرداد.
عالم یهود، (۵۰۷۶)، شماره ۳۸، ۵ سیوان.
روزنامه کرمانشاه، (۱۳۰۹)، سال پنجم، شماره ۲۴۳، ۲۶ بهمن.
روزنامه کرمانشاه، (۱۳۰۹)، سال پنجم، شماره ۲۴۴، ۲۷ بهمن.
روزنامه کوکب ایران، (۱۳۳۶)، سال اول، شماره ۵۷، ۲۹ جمادی‌الاول.
روزنامه مجلس، (۱۳۲۸)، سال سوم، شماره ۱۱۸، ۱۵ جمادی‌الاول.
روزنامه نیسان، (۱۳۲۹)، شماره ۱، ۱۲ مرداد.

۱۸۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

روزنامه هجیم، (۱۳۰۱)، سال اول، شماره ۲۱، ۷ قوس.

مجله تجارت، (۱۳۱۰)، سال سوم، شماره ۲۹-۳۰، جلد ۵ و ۶، اسفند.

پایان نامه

زارعی مهرورز، عباس، (۱۳۸۵). "اوضاع سیاسی و اجتماعی کردستان از مشروطه تا پایان جنگ جهانی اول"، رساله دکتری تاریخ، استاد راهنما: عطاءالله حسینی، دانشگاه شهید بهشتی.

منابع خارجی

- Brauer, Erich. (1993). *The Jews of Kurdistan. Completed and edited by Raphael Patai*. Michigan: Wayne State University press.
- Cohen, Avraham, (1992). *The Jewish Community of Kermansha (in the 19 th and 20- iran)*, Jerusalem: The Hebrew University.
- Matthee, R. (2005). *The Pursuit of pleasure, Drugs and Stimulant in Iranian History 1500-1900. Princeton*, Oxford: Princeton university press.
- Tsadik, D. (2003). *Foreign intervention, majority, and minority*: The status of the Jews during the latter part of nineteenth century Iran (1848-1896).